

بررسی چگونگی جبران ضرر و زیان

در الزامات خارج از قرارداد در نظام حقوقی ایران

عبدالحمید نیک پی

پژوهشگر و محقق

چکیده

یکی از موضوعاتی که در قلمرو حقوق خصوصی بیان می گردد، ضرر و شیوه های جبران آن است. آنچه که مسلم است، این است هرگاه ضرر یا خسارتی وارد شد باید جبران گردد. به نحوی که زیان دیده با جبران خسارات وارده در موقعیتی قرار گیرد که اگر قرارداد منعقد نمی شد یا فعل زیانبار محقق نمی گشت اکنون وی در آن وضعیت قرار نداشت. بر همین مبنا، این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی به بررسی روش های عمده و کیفیات استفاده و اهمیت هر کدام از روش های جبران ضرر و زیان در الزامات خارج از قرارداد پرداخته است. نتایج بررسی روش های جبران ضرر و زیان در الزامات خارج از قرارداد نشان داد که روش های جبران ضرر و زیان در الزامات خارج از قرارداد در زیان های مادی و معنوی، عبارت بود از جبران عینی که در اشکال مختلف نمود می یابد و جبران معادلی که بر دو نوع اصلی جبران غیرنقدی و جبران نقدی تقسیم می شود. انواع روش های جبران زیان معنوی نیز شامل مواردی همچون از بین بردن ضرر مانند جمع کردن نسخه های یک اثر منتشر شده، عذرخواهی شفاهی یا عملی یا کتبی در جراید و یا اعاده حیثیت از خسارت دیده به هر نحو دیگر، و پرداخت مال یا به زیان دیده و... بود. جبران عینی حداقل در باب خسارت های مادی و مالی، بر جبران بدلی مقدم است. اگرچه جبران بدلی به خصوص، پرداخت پول، گستردگی بیشتر دارد و انواع مختلف و بخش اعظم ضرر را پوشش میدهد.

واژگان کلیدی: الزامات خارج از قرارداد، تقصیر، جبران ضرر، جبران بدلی، جبران عینی.

مقدمه

امروزه در جوامع مختلف به خاطر داشتن روابط فرهنگی و اقتصادی و اجتماعی بین افراد، وجود قوانینی که روابط را تنظیم نماید و دستگاه قضایی که به احقاق حق پردازد و دعاوی را حل و فصل کند ضروری است اگر دستگاه قضایی و قانون ناتوان باشد، جامعه همیشه و در همه حال با هرج و مرج و ناامنی روبه رو می شود. پس مهمترین کارکرد علم حقوق ایجاد نظم است. هیچ کس نباید به دیگران ضرر برساند و هیچ ضرری نباید جبران نشده باقی بماند و چنانچه فردی به دیگران ضرر وارد نماید مکلف به جبران آن است. شرایط، آثار الزام به جبران خسارت، احکام و نحوه جبران ضرر وارده به دیگران موضوع مستقلی از علم حقوق با عنوان «مسئولیت مدنی» را تشکیل می دهد. این که فعل و ترک فعل افراد نباید موجبات اضرار دیگران را فراهم آورد از اصول پذیرفته شده در همه ی نظام های حقوقی بشمار می آید، اصلی که تبعیت از آن منتهی به شناسایی مسئولیت «قهری یا قراردادی» برای عامل زیان خواهد شد. مسئولیت مدنی که بخش مهمی از حقوق مدنی را تشکیل می دهد همان التزام و تعهد قانونی شخص به جبران ضرر و زبانی است که در نتیجه عمل هستند به او و به مناسبت انجام فعل زیانبار به دیگری وارد شده است که ممکن است ناشی از نقض قرارداد و مصنوع اراده انشایی افراد و یا نقض الزامات قانونی باشد. یکی از مسائل مهم و قابل بحث در باب مسئولیت مدنی وحدت یا تعدد بنیادی مسئولیت قراردادی و خارج از قرارداد است در حالی که اگر قائل باشیم که هدف از ایجاد مسئولیت ترمیم و جبران ضرر باشد، دیگر لزومی به تفکیک محدوده این دو مسئولیت وجود ندارد. شخصی که از فعل زیان بار متضرر شده است، می تواند جبران خسارت وارد آمده را از عامل زیان مطالبه نماید. در حوزه مسئولیت مدنی قراردادی و غیرقراردادی شیوه های متعددی برای جبران خسارت بیان شده و گاهی قابل تسری به یکدیگر هستند. باید گفت در این راستا، حوزه مسئولیت مدنی قراردادی

وامدار شیوه های جبران خسارت مورد نظر در حوزه مسئولیت مدنی غیرقراردادی است. مساله اصلی مقاله این است که در بحث جبران، شیوه ها و روش های عمده جبران ضرر و زیان در الزامات خارج از قرارداد چگونه است؟ کیفیت استفاده و اهمیت هر کدام از این روش ها چگونه است؟ و آیا روشها و کیفیت جبران اینگونه ضررو زیان ها یکسان است یا متفاوت؟ ضرورت بررسی مساله نیز از آنجا ناشی می شود که موضوع الزامات خارج از قرارداد با هر عنوانی که در نظر گرفته شده باشد، در کشورهای پیشرفته با جدیت بیشتری دنبال شده است، اما قانون ایران در این زمینه کاستی های بسیار مواجه است. این شیوه ها که همانا روش های اجرای تعهد فاعل زیان بار می باشند، بر مبنای اهداف مسئولیت مدنی تعیین می شوند. این اهداف عبارتند از: جبران کامل خسارت، جلب رضایت زیان دیده و اعاده ی وضع پیشین وی. با توجه به اینکه اصالت این اهداف در نظام حقوقی متفاوت است، لذا شیوه های تامین آنها یکسان نیست. این شیوه ها در یک دسته بندی کلی عبارتند از: جبران عینی و جبران معادلی، که هر یک در اشکال مختلفی نمود می یابد و در نظام های مختلف حقوقی جایگاه متفاوتی در جبران خسارت های غیرقراردادی دارد. که در تحقیق حاضر به هر دو شیوه کلی جبران خسارت « عینی و معادلی » در الزامات خارج از قرارداد می پردازیم.

بخش اول: بررسی و شناخت مفاهیم

در این بخش به بیان مفاهیمی همچون، مسئولیت مدنی و مسئولیت قراردادی و الزامات قراردادی و خارج از قرارداد می پردازیم.

بند اول: مسئولیت مدنی

مسئولیت مدنی یعنی التزام به جبران خسارت اعم از اینکه منشأ آن عمل حقوقی باشد یا واقعه حقوقی یا قانون (انصاری، ۱۳۹۶: ۸۲۷). عمل حقوقی بدین سان منشأ مسئولیت می شود که گاه شخصی با دیگری قراردادی منعقد می کند و تعهد به انجام کاری می کند، این یک وظیفه قراردادی است که با نقض آن مسئولیت محقق می شود. گاهی واقعه حقوقی منشأ مسئولیت است یعنی بدون اینکه شخص اراده ای داشته باشد مسئولیت ایجاد می شود. کلیه الزامات خارج از قرارداد از این نوعند. گاه قانون وظیفه و مسئولیتی را بر دوش اشخاص باز می کند و شامل موارد خاصی است که قانون به طبقات خاصی تحمیل کرده است. پس مسئولیت مدنی در معنای اعم التزام به جبران خسارت وارد بر دیگری است اعم از اینکه منشأ ضرر جرم باشد یا شبه جرم یا قرارداد یا شبه قرارداد یا عدم اجرای قرارداد یا قانون (بادینی، ۱۳۹۴: ۳۸).

بند دوم: مبنای مسئولیت

شاید از نظر فلسفی و اخلاقی نتوان مسئولیت ناشی از قرارداد را نیز در زمره سایر ضمان ها آورد و ادعا کرد که در این زمینه نیز خطای مسئول باعث ایجاد تعهد می شود. ولی در نظام حقوقی رسم چنین است که این دو را از هم متمایز می سازند و این رسم نیز مبتنی بر نیازهای تدوین این علم است، همه می دانیم که در هر موردی مسئولیتی ایجاد شود مبنای واقعی آن حکم قانون است ولی، این نکته را نباید از نظر دور دانست که در زمینه قراردادها قانون ایجاد تعهد را به اراده اشخاص و

توافق آنان واگذار کرده است. مخلوط کردن مسئولیت قراردادی و غیرقراردادی این تقسیم پایه بسیاری از نهادهای حقوق مدنی است بر هم می زند و به همین جهت باید از آن پرهیز کرد. در مسئولیت های خارج از قرارداد اجرای مفاد پسمانها و احترام به اراده اشخاص مطرح نیست. نظم عمومی ایجاب می کند که قانون کسی را که به طور نامشروع به دیگری ضرر زده است مسئول قرار دهد، پس تنها قانون است که شرایط و نتایج این تعهد را معین می کند. (قاسم زاده، ۱۳۸۷: ۶۳) در حقوق ایران درباره مبنای قراردادی و نقش تقصیر در این مسئولیت چهار نظریه کلی وجود دارد: (حسینی نژاد، ۱۳۹۹: ۵۷)

۱ - نظریه اول این است که مبنای مسئولیت قراردادی نیز اتلاف و تسبیب است و هر دو مسئولیت ماهیت واحدی دارند، مطابق این نظریه تقصیر به معنای کوتاهی از انجام تعهد، شرط پیدایش مسئولیت مدنی ناشی از تخلف از اجرای تعهد می باشد.

۲ - نظریه دوم، این است که از نظر علمی مبانی دو مسئولیت مشترک هستن لیکن از نظر علمی، نظام مسئولیت قراردادی از مسئولیت قهری جداست. اجرا نکردن تعهد نیز همان تقصیر است و شرط تعهد قراردادی است.

۳ - نظر سوم: براین است که اصولاً مسئولیت قهری و مسئولیت قراردادی ماهیت و مبنای جداگانه ای دارند و قانونگذار اصولاً تقصیر متعهد را مفروض انگاشته است.

تفاوت اساسی نظریه دوم با نظریه سوم در این است که در نظر دوم، اثبات عدم تقصیر توسط متعهد کفایت نمی کند و تنها اثبات وجود قوای قاهره است که وی را از بار مسئولیت بیرون می کشد لیکن در نظریه سوم در اثبات اثبات عدم تقصیر، از مسئولیت رها می شود.

۴ - نظریه چهارم هم بر این اساس است که اصولاً در مسئولیت قراردادی، تقصیر متعهد شرط نیست و از این دو رژیم مسئولیت قراردادی از مسئولیت قهری جدا می شود.

در میان این نظریه ها به نظر می رسد، مسئولیت مدنی و مسئولیت قهری به دلیل تفاوت در منشأ از نظر ماهوی از یکدیگر جدا هستند و منشأ تعهد در مسئولیت قراردادی قصد طرفین و در مسئولیت قهری قانون است. درباره نقش تقصیر قراردادی از منظر اثبات تقصیر نیز مسئولیت قراردادی، از منظر اثبات تقصیر نیز مسئولیت قراردادی با مسئولیت مدنی کاملاً مجزی است. مطابق ماده ۲۷۷ قانون مدنی « متعهد نمی تواند متعهدله را مجبور به قبول قسمتی از موضوع تعهد نماید ولی حاکم می تواند نظر به وضعیت مدیون، مهلت عادلانه یا قرار اقساط دهد. »

بنابراین بار اثبات در مسئولیت قراردادی علی الاصول بر عهده متعهد است. اوست که باید انجام تعهد را ثابت کند. و اگر انجام نداده با اثبات قوه قاهره، انتساب زیان به خویشتن را منتفی سازد و در غیر این صورت مسئول خساراتی وارده خواهد بود. در صورتی که در مسئولیت قهری بار اثبات برعهده زیان دیده است. در مسئولیت قراردادی حتی در مرحله ثبوت هم تقصیر متعهد شرط نیست در میان نظرات فقها نیز این چنین دریافت می شود که در مقام ثبوت هم تقصیر متعهد شرط نیست. البته این قاعده عمومی در مسئولیت قراردادی است، و علت این حکم به صورت قاعده درآمده این است که عموم تعهدات قراردادی تعهد به نتیجه در نظر گرفته شده اما باید این مطلب را در نظر داشت که در مواردی که به تمهید از باب تعهد به نگهداری و مواظبت، تعهد به وسیله است تقصیر شرط است و مسئولیت اثبات به عهده خواهان است. (کاتوزیان، ۱۳۹۷: ۱۲۲)

بند سوم: مسئولیت قراردادی

به عبارتی مسئولیت قراردادی عبارت از مسئولیت کسی است که به موجب عقدی از عقود معین یا غیر معین تعهدی را پذیرفته باشد و به علت عدم انجام تعهد یا تاخیر در انجام تعهد یا در ارتباط با عدم انجام تعهد خسارتی به متعهد که دارد کند که در این صورت متعهد مکلف است خسارت وارده را جبران کند (قاسم زاده، ۱۳۹۸: ۴۶). مبنای مسئولیت مدنی به نحوی به قرارداد بازگشت می کند، مسئولیت قهری، جزای قانون شکنی اما مسئولیت قراردادی جزای عهد شکنی و نقص قرارداد است. مسئولیت قراردادی را نباید با تعهد قراردادی اشتباه نمود همچنین مسئولیت قراردادی از مسأله اجبار به انجام عین تعهد جداست، چرا که در اجبار به انجام تعهد شاید اصلاً خسارتی وارد نشده باشد بلکه فقط متعهدله از محکمه تقاضا می کند که متعهد را وادار به انجام عین تعهد کند بدون اینکه اصلاً بحث خسارت مطرح باشد و در مسئولیت قراردادی نیز متعهدله از محکمه تقاضای جبران خسارت می کند و چه بسا اصلاً انجام عین تعهد را نمی خواهد. بنابراین مسئولیت قراردادی بخشی از مسئولیت مدنی است که با توجه به منشاء پیدایش این مسئولیت که به نوعی به عقد مربوط می شود آن را مسئولیت قراردادی می نامیم (وحدتی شبیری، ۱۳۹۵: ۶۱).

درباره مفهوم تقصیر دو نظر ارائه شده است: الف: اجرا نشدن قرارداد خود تقصیر است: در قواعد مربوط به مسئولیت قراردادی نامی از تقصیر به معنای مرسوم خود برده نشده است، همه جا سخن از نقض عهد است، به اضافه، اثبات بی تقصیری متعهد، آثار عهد شکنی را از بین نمی برد، او به چیزی زیاد تر از بی تقصیری نیاز دارد، باید ثابت کند که حادثه خارجی و احتراز ناپذیر مانع از وفای به عهد شده است. شاید در نخستین نگاه تفاوت این دو به نظر نیاید، چرا که اثبات وجود قوه قاهره و ممکن نبودن اجرای تعهد نیز نشان می دهد که ملتزم به عقد تقصیر نکرده است. ولی دقت بیشتر و تحلیل مبانی، اثبات تفاوت ها را آشکار می سازد. در اثبات بی تقصیری، احتمال

دارد عهده شکنی منسوب به متعهد باشد و تنها احراز شود که او همچون انسانی متعارف رفتار کرده است در حالی که ، در اثبات وجود « مانع ناگهانی و احتراز ناپذیر » باید احراز شود که عهد شکنی را به خواننده نمی توان نسبت داد .

سبب انجام نشدن تعهد مانع خارجی است ، مانعی که نه تنها به او مربوط نیست چنان نیرومند است که متعهد توان وضع آن را ندارد به بیان دیگر متعهد باید ثابت کند که هیچ تلاشی برای اجرای عقد به نتیجه نمی رسیده است و مانع خارجی التزام را نامقدور و غیر ممکن ساخته است .

۲- اجرا نشدن قرارداد اماره بر تقصیر است: بر مبنای این نظر تقصیر قراردادی کاری قابل سرزنش است و مفهومی ممتاز از تقصیر در مسئولیت قهری ندارد . در این فرض نیز کاهلی و غفلت و کوتاهی تقصیر است ، نه انجام ندادن تعهد ، ولی انجام ندادن تعهد خود اماره ای است به کوتاهی و تقصیر متعهد . نظر نخست با قوانین سازگارتر است . اماره ، مبتنی بر درجه احتمال است و از انجام نشدن تعهد هیچ احتمالی بر وجود تقصیر مدیون استنباط نمی شود . انجام نشدن تعهد می تواند همان اندازه مربوط به تقصیر مدیون باشد که به حادثه خارجی و عدم امکان اجرای آن ، پس چگونه می توان اماره بر تقصیر باشد .

بند چهارم: الزامات قراردادی و خارج از قرارداد

گاهی بدون اینکه قراردادی بین اشخاص وجود داشته باشد ، یک شخص در مقابل شخص دیگر مسئولیت پیدا می کند و ملزم می شود که خساراتی را که وارد کرده است جبران کند که به آن الزامات خارج از قرارداد یا مسئولیت غیرقراردادی یا ضمان قهری می گویند . چنانچه مسئولیت مدنی به واسطه ی قرارداد برای اشخاص ایجاد گردد به الزامات ناشی آن الزامات قراردادی گفته می شود. و اگر مسئولیت مذکور بدون عقد قراردادی بین اشخاص وجود داشته باشد و شخصی در

مقابل شخص دیگری مسئولیت پیدا کند و ملزم گردد که خسارات وارده را جبران نماید به آن الزامات خارج از قرارداد می گویند (کاتوزیان، ۱۳۹۹: ۸۳).

بند پنجم: اسباب و منابع الزامات خارج از قرارداد

براساس قانون مدنی اسباب و عوامل ایجاد الزامات خارج از قرارداد، پنج دسته اند. در ماده ۳۰۷ قانون مدنی در زیر مجموعه مسئولیت غیرقراردادی، از پنج عامل یاد می شود که عبارتند از: الف - دارا شدن غیرعادلانه ب - غصب و آنچه در حکم غصب است ج - اتلاف د - تسبیب واستیفا. در بحث ارکان مسئولیت، منظور از ارکان در واقع همانا ارتکاب به افعال زیانباری است که منجر به لطمه زدن به فرد و وارد ضرر و زیان به او می شود.

در بررسی این ارکان در واقع بدین مطلب توجه می شود که برای تحقق مسئولیت مدنی چه شرایطی باید موجود باشد تا بتوان چنین حقی را به زیان دیده و تبعات آن را به وارد کننده زیان، نسبت داد. هر چند میان مسئولیت مدنی قراردادی و مسئولیت مدنی غیرقراردادی از لحاظ ارکان مسئولیت تفاوتی دیده نمی شود (کاتوزیان، ۱۳۹۹: ۳۳). اما تشخیص ارکان مسئولیت از درون افعال زیانبار، دشوار و تامل برانگیزتر است. برای تحقق مسئولیت چه قراردادی و چه خارج از قرارداد، در همه حال وجود سه عنصر ضرورت دارد:

۱ - وجود ضرر: مفهوم و اقسام ضرر، شرایط ضرر قابل مطالبه « مسلم بودن، مستقیم بودن، جبران نشده بودن»

۲ - ارتکاب فعل زیانبار « لزوم نامشروع بودن، افعال نامشروع»

۳- رابطه سببیت بین فعل شخص و ضرری که وارد شده است « اجتماع اسباب، اسباب خارجی شامل قوه قاهره، فعل، شخص زیان دیده، فعل شخص ثالث »

در متون فقهی و اسلامی به جای واژه خسارت، واژه « ضرر » به کار می رود. واژه ضرر و زیاندر لغت به معنای آسیب، تباهی و از دست دادن دارایی یا حق آمده و در متون حقوقی گاه به همین معنا و گاهی با اندک تسامح به معنای مالی آمده که با پرداخت آن زیان وارده جبران می شود(وحدتی شبیری، ۱۳۹۵: ۶۳).

در واقع ضرر یک مفهوم عرفی ست که رابطه کاملاً محکمی با نیازها، شرایط و مقتضیات زمانی و مکانی دارد. چه بسیار مصادیقی که در گذشته عرف از آن فهم ضرر نمی داشت اما امروزه عرف در ضرر قلمداد نمودن آنها تردیدی ندارد(پارساپور، ۱۳۹۹: ۱۶۶).

واژه خسارت نیز در ماده ۲۲۱ قانون مدنی در معنای نخست و در مواد ۲۲۶ و ۲۲۷ آن قانون در معنای دوم بکار رفته است(وحدتی شبیری، ۱۳۹۵: ۸۶).

خسارت عبارت است از زیان وارد بر شخص، تعریف خسارت و زیان در اصطلاح عرف و حقوق تعهدات معلوم است و آن هرگونه کاهش در کمیت یا کیفیت مال شخص زیان دیده است که در باب تعهدات از عدم انجام تعهد یا تاخیر در انجام آن ناشی می شود(شهیدی، ۱۳۹۹: ۱۰۴).

از میان کارکردهای متعدد مسئولیت مدنی، تدارک زیان، مهم ترین آنها به شمار می رود تا از این طریق بتوان تعادل و موقعیت از کف رفته زیان دیده را با هزینه مسئول، برقرار کرد(تبریزی، ۱۳۹۴: ۱۲۶). هر جا که نقصی در اموال ایجاد شود با منفعت مسلمی از دست برود و یا به سلامتی و حیثیت شخص لطمه ای وارد آید، ضرری به بار آمده است و در صورتی که شرایط و ارکان مسئولیت یا الزامات فراهم باشد، زیان دیده حق دارد جبران زیان وارده را از عامل زیان مطالبه

نماید. ضرر و زیان را می توان از ابعاد مختلف، تقسیم نمود. از جهت موضوع مادی یا معنوی و جسمانی بودن، از حیث زمان پیدایش حال و آینده، از حیث مستقیم یا غیر مستقیم بودن، از جهت منشاء، از جهت مدنی، جزایی و شبه جرم. از حیث منشاء حقوقی تقسیم به ضرر ناشی از تخلف از انجام تعهد قراردادی و تخلف از اجرای تعهد خارج از الزام تقسیم می شود.

بند ششم: شرایط ضرر و زیان قابل جبران در الزامات خارج از قرارداد

یکی از مهمترین مباحث در زمینه شرایط ضرر و زیان قابل جبران، بحث لزوم اجتماع شرایط است. این شرایط عبارتست از وجود رابطه سببیت قطعی بودن خسارت، مستقیم بودن آن (قبادی، ۱۳۹۹: ۷۴).

وجود رابطه سببیت: یکی از شرایط مسئولیت، وجود رابطه سببیت بین واردکننده زیان و زیان وارد شده به طرف مقابل است. این شرط هرچند به طور مشخص و صریح در مواد قانون مدنی مربوط به اثر معاملات بیان نگردیده است، اما با مطالعه مواد مربوط به خسارات تخلف از انجام تعهد می توان دریافت که وجود رابطه سببیت برای تحقق مسئولیت، ضروری است. همچنین از ماده ۵۲۰ قانون آیین دادرسی که ناشی بودن خسارت را از عدم انجام تعهد یا تاخیر آن لازم برای مطالبه خسارت معرفی کرده است، لزوم سببیت تخلف از انجام تعهد نسبت به ورود خسارت به دست می آید. مفهوم سببیت تخلف از انجام تعهد نسبت به خسارات وارد در صورتی محقق می شود که معلوم باشد اگر تعهد اجرا می شد، متعهد متخلف را نمی توان مسئول جبران خسارت معرفی کرد (قاسم زاده، ۱۳۹۸: ۸۸).

مستقیم بودن ضرر: یکی دیگر از شرایط خسارت قابل مطالبه، بی واسطه و مستقیم بودن خسارت است. یعنی ضرری قابل مطالبه است که بی واسطه و مستقیم باشد مقصود از بی واسطه بودن ضرر

این است که بین فعل زیانبار و ضرر، حادثه دیگری وجود نداشته باشد چندان که بتوان گفت ضرر در نظر عرف از همان فعل ناشی شده است. در واقع منظور از خسارت بی واسطه و مستقیم خسارتی است که نزدیکترین نتیجه تخلف از انجام تعهد باشد، و امر دیگری واسطه انتساب خسارت به تخلف مزبور نباشد (شهیدی، ۱۳۹۹: ۸۳).

مسلم و قطعی بودن ضرر: یکی دیگر از شرایط مطالبه جبران خسارت، قطعی بودن خسارت و پیش بینی آن است. در صورتی که ورود خسارت به سبب تخلف مشکوک باشد، متعهده نمی تواند جبران آن را درخواست کند. زیرا اصل عدم مسئولیت متعهد در برابر متعهده است مگر اینکه منشاء مسئولیت یعنی سبب ورود خسارت بودن متعهد اثبات گردد. همچنین حدود کمیت و کیفیت مسئولیت ناشی از تخلف از انجام تعهد، تابع اراده ناشی از قلمرو پیش بینی متعهد است. بنابراین باید پذیرفت که آنچه برای مسئولیت متخلف لازم است، پیش بینی خسارت به هنگام التزام و تشکیل قرارداد است نه در زمان نقض تعهد (انصاری، ۱۳۹۶: ۷۸).

جبران نشده بودن ضرر: این شرط بیان می دارد که هیچ ضرری را بیش از یکبار را نمی توان جبران نمود. ماده ۳۱۹ قانون مدنی اگر مالک تمام یا قسمتی از مال مغضوب را از یکی از غاصبین بگیرد حق رجوع به قدر ماخوذ را به غاصبین دیگر ندارد.

بخش دوم: خسارت در الزامات خارج از قرارداد

گاهی افراد دارای مسئولیت های عرفی و ملزم به ایفای آن تعهدات هستند که از جمله آنها می توان به پرداخت غرامت و خسارت اشاره کرد. در مفهوم حقوقی به اینگونه مسئولیت ها، الزامات یا مسئولیت های غیر قراردادی می گویند و منطبق بر قانون مسئولیت مدنی، قابل جبران است. چنانچه فعل یا ترک فعل فردی، منجر به ارتکاب جرم شود، مرتکب، مسئولیت کیفری و در صورت وارد

شدن ضرر و زیان مادی یا معنوی، مسئولیت مدنی دارد. لازم به یادآوری است مسئولیت های مذکور صرف نظر از عمدی و سهوی بودن، برای مرتکب مفروض و مکلف به جبران آن است.

بند اول: جبران خسارت

اصطلاح جبران در حقوق خصوصی زمانی موضوعیت می یابد که در درجه اول زبانی به کسی وارد شده باشد و از دیگر سوی، آن زیان از سوی غیر باشد و همچنین غیر زیان رساننده باید مسئولیت داشته باشد. بدون تحقق هر یک از این موارد، امکان جبران فراهم نمی شود، زیرا اگر کسی به خود زبانی وارد کند، خسارتی است که به خود زده و باید متحمل آن شود. همچنین هر غیری نمی تواند از عهده خسارت وارد شده به دیگری برآید بلکه باید کسی باشد که ذمه او ضمان پذیر باشد (غمامی، ۱۳۹۸: ۷۶). بنابراین اگر حیوان کسی به دیگری بی آنکه صاحبش در نگهداری آن کوتاهی کرده باشد، خسارت وارد کند و یا کسی مالی در اختیار دیوانه ای قرار دهد و او را ضایع کند، دیوانه مسئول نخواهد بود.

با عنایت به این موضوع، شیوه های مختلف جبران خسارت در مسئولیت مدنی در واقع طرق اجرای تعهد مسئول (فاعل زیان) و تابع اهداف مسئولیت مدنی اند. از آنجا که اهداف مزبور در کلیه نظام های حقوقی یکسان نیستند، شیوه های تأمین آنها و اجرای تعهد نیز یکسان نیست. با وجود این عمدتاً اهداف مسئولیت مدنی در اکثر قریب به اتفاق نظام های حقوقی عبارتند از: جلب رضایت زیان دیده، جبران خسارت، و اعاده وضع پیشین زیان دیده. از میان اهداف مذکور نیز، جبران خسارت، عامل اصلی در تعیین آثار مسئولیت مدنی در تمام نظام های حقوقی است. شخصی که از فعل زیانبار متضرر شده، می تواند جبران خسارت وارد آمده را مطالبه کند. این جبران خسارت و دریافت غرامت ممکن است دیگر اهداف فرعی مسئولیت مدنی را نیز به طور نسبی برآورده سازد؛ بدین معنا که الزام به جبران خسارت تا اندازه ای اثر تأدیبی بر خطاکار دارد و

در عین حال، زیان‌دیده، آن را التیام بخش صدمه ای می‌داند که به او وارد شده است. سرانجام اینکه الزام به جبران خسارت عمدتاً مانع از آن می‌شود که عامل زیان، منفعتی را از طریق فعل زیانبار ارتكابی به دست آورد و در کف نگه دارد. بنابراین نظام های مختلف حقوقی برای دستیابی به این اهداف و اجرای تعهد عامل ورود زیان در جبران خسارت، از راه دادن معادل یا نوع دیگر، عمل می‌کنند. اگر چه اصول کلی شیوه های مذکور در نظام های مختلف کم و بیش یکسان است اما کیفیت استفاده از آنها و ترجیحاتی که به هر یک داده می‌شود در نظام های حقوقی متفاوت است (زنگنه، ۱۳۹۶: ۹۱).

بند دوم: شیوه های جبران خسارت

جبران خسارت دیده ممکن است به دو صورت انجام پذیرد. الف- برگرداندن وضع او به صورت پیشین خود: بدین معنی که ضرر وارد شده چنان تدارک شود که گویی از اصل زیان وارد نیامده است. ب - جبران خسارت از راه دادن معادل: بدین گونه که چون اعاده ی وضع به صورت پیشین امکان ندارد، ارزشی معادل آنچه از دست رفته است به دارایی زیان دیده افزوده شود. این دو صورت در عرض یکدیگر نیستند تا عامل ورود زیان بتواند به میل خویش یکی را برگزیند یا زیان دیده در انتخاب راهی که بیشتر می‌پسندد آزاد باشد. هدف از ایجاد مسئولیت مدنی این است که زیان به طور کامل جبران شود و زیان دیده وضع پیشین را بازیابد. پس، تا جایی که این راه باز است نباید از صورت ناقص جبران خسارت استفاده کرد و پول را، به عنوان معادل آنچه از دست رفته است، مورد استفاده قرار داد. راه های جبران ضرر و زیان در الزامات خارج از قرارداد به طور کلی عبارت اند از: به دو گونه ی جبران عینی «اعاده ی وضع سابق» و جبران خسارت از طریق دادن معادل است. جبران خسارت از طریق دادن معادل نیز به دو نوع، جبران غیر نقدی خسارت و جبران نقدی تقسیم می‌شود (پارساپور، ۱۳۹۹: ۱۰۲).

شیوه های مختلف جبران خسارت در مسئولیت مدنی در واقع طرق اجرای تعهد مسئول «فاعل زیان» و تابع اهداف مسئولیت مدنی اند. از آنجا که اهداف مزبور در کلیه ی نظام های حقوقی یکسان نیستند، شیوه های تأمین آنها و اجرای تعهد نیز یکسان نیست. با وجود این عمده ترین اهداف مسئولیت مدنی در اکثر قریب به اتفاق نظام های حقوقی عبارتند از: جلب رضایت زیان دیده، جبران خسارت و اعاده ی وضع پیشین زیان دیده. از میان اهداف مذکور نیز «جبران خسارت» عامل اصلی در تعیین آثار مسئولیت مدنی در تمامی نظام های حقوقی است. شخصی که از فعل زیان بار متضرر شده می تواند جبران خسارت وارده را مطالبه کند. نظام های مختلف حقوقی برای دستیابی به این اهداف و اجرای تعهد عامل ورود زیان در جبران خسارت از زیان دیده شیوه هایی را ارائه داده اند که اهم آن ها عبارتند از: جبران عینی و جبران بدلی «جبران خسارت از راه دادن معادل» (تبریزی، ۱۳۹۴: ۱۱۷).

بند سوم: جبران عینی

در حقوق ایران جبران عینی در ماده ی ۳۱۱ قانون مدنی در مورد غصب و ماده ی ۳۲۹ همان قانون در مورد اتلاف پیش بینی شده است. همچنین به این شیوه ی جبران خسارت در خصوص تعهدات قراردادی نیز در مواد ۲۲۲ و ۲۳۷ و ۲۳۸ قانون مدنی تصریح گردیده و صراحتاً بر سایر طرق جبران خسارت ترجیح داده شده است. ماده ی ۳۱۱ قانون مدنی مقرر می دارد «غاصب باید مال مغضوب را عیناً به صاحب آن رد نماید....» بر اساس صریح این تا زمانی که عین مغضوبه باقی است. نه غاصب می تواند مال دیگری را به جای آن به مالک بدهد و نه مالک می تواند الزام غاصب را به پرداخت مثل یا قیمت از دادگاه بخواهد مگر اینکه رد عین مستلزم تلف آن باشد. این حکم که نمونه ی بارز جبران عینی به شمار می آید، مورد اتفاق حقوق دانان است. با وجود این باید توجه داشت که قاعده ی فوق، امری نیست و توافق برخلاف آن مسیر است درست است که قاعده ی

مذکور در ماده ی ۳۱۱ ق م در باب غضب وارد شده که ظاهراً دارای نظام خاص حقوقی است. لکن جبران عینی دارای مبنای منطقی و طبیعی است و در حقوق ایران، بر سایر طرق جبران خسارت، هم در مسئولیت مدنی خارج از قرارداد و هم در مسئولیت قراردادی تقدم دارد.

از این رو ماده ۳۲۹ قانون مدنی در باب اتلاف، گونه ی دیگر از جبران عینی مطرح کرده است. به موجب این ماده: «اگر کسی خانه یا بنای کسی را خراب کند باید آن را مثل صورت اول بنا نماید و اگر ممکن نباشد باید از عهده ی قیمت برآید.» ماده ی ۳ قانون مسئولیت مدنی نیز با اعطای اختیار به دادگاه در خصوص انتخاب روش جبران خسارت، جبران عینی را پذیرفته؛ اگر چه برای آن تقدم قائل نشده و آن را به نظر قاضی واگذار کرده است. گاه ممکن است جبران عینی به شکل امحای منبع زیان مطرح می شود. مثالی که معمولاً در این مورد ذکر می شود این است که شخص در ملک خود دیواری احداث می کند که مانع از رسیدن نور و هوا به همسایه می شود در این صورت، مسئولیت شخص، غیر قراردادی است و طریق جبران خسارت نیز در اغلب سیستم های حقوقی برداشتن دیوار است. منظور از جبران عینی؛ که گاه به عنوان اعاده ی وضع پیشین زیان دیده یا ترمیم جنسی از آن یاد می شود؛ این است که ضرر به نحوی جبران شود که گویی از اصل، زیان وارد نیامده است. این روش جبران خسارت، کامل ترین روش و در عین حال از اهداف عمده ی مسئولیت مدنی و همچنین مسئولیت قراردادی محسوب می شود. بعضی از مولفان حقوقی متذکر شده اند که جبران عینی اساساً در مسئولیت قراردادی مطرح می شود لکن نباید از نظر دور داشت که روش مزبور در مسئولیت مدنی خارج از قرارداد نیز جایگاهی رفیع دارد و نویسندگان حقوقی برای آن مصادیق و مثال های متعددی ذکر می کنند؛ نظیر تخریب بنایی که بر خلاف مقررات ساخته، ابطال سند مجعول، انتشار رأی صادرشده در مورد محکومیت مفتری و اعاده ی شی مغضوب (قبادی، ۱۳۹۹: ۱۴۸).

بند چهارم:: جبران بدلی

منظور از جبران بدلی؛ جبران خسارت از راه دادن معادل «مثل و قیمت»، رایج ترین شیوه جبران خسارت زیان‌دیده در مسئولیت مدنی است، که مطابق آن، عامل زیان می‌بایست معادل خسارت ناشی از فعل زیان بار را به زیان دیده تسلیم کند. تقریباً در همه‌ی نظام‌های حقوقی، جبران زیان از طریق دادن معادل، مهم‌ترین اصل زیربنایی مسئولیت مدنی است. مطابق این اصل، عامل زیان متعهد است معادلی برابر خسارت ناشی از فعل زیان‌بار را به زیان دیده تسلیم کند. در اتلاف و تسبیب، در غالب موارد، امکان جبران عینی ضرر وجود ندارد و بنابراین تنها راه تدارک ضرر، دادن معادل به زیان دیده است. مبنای این فکر این است که برابر ارزش آنچه بر اثر فعل زیان بار از دارایی زیان دیده کاسته شده به دارایی اش اضافه گردد و وضع او تا حد امکان به وضع سابقش نزدیک شود. هدف از دادن معادل این است که شخص زیان دیده در وضعیتی قرار گیرد که اگر فعل زیان بار به وقوع نمی‌پیوست می‌توانست چنان وضعیتی داشته باشد. در اغلب نظام‌های حقوقی، معادلی که مورد حکم قرار می‌گیرد. معمولاً مبلغ پولی است، لکن در هر نظام مواردی نیز وجود دارد که جبران خسارت از طریق دادن مثل یا معادل‌های غیر نقدی دیگر صورت می‌گیرد. به طور کلی پرداخت معادل به دو شکل امکان پذیر است: الف- دادن مثل در مواردی که فعل زیان بار، سبب تلف یا نقص مالی شده است که در عالم خارج دارای شبیه و نظیر است. ب- پرداخت مبلغی پول به عنوان عوض ضرری که در اثر فعل زیان بار به قربانی وارد شده یا از دارایی او کاسته شده است (پارساپور، ۱۳۹۹: ۱۷۳).

در فقه امامیه و حقوق ایران، مثل و قیمت، گونه‌های جبران معادلی شمرده می‌شوند. قانون مدنی در مواد ۳۲۸ و ۳۳۱ در باب غضب، و در مواد ۳۲۸ و ۳۳۱ در باب اتلاف و تسبیب، به پیروی از فقه امامیه، جبران از راه دادن مثل را پیش‌بینی کرده است. اگرچه در قانون مسئولیت مدنی به دادن

مثل تصریح نشده، ولی با توجه به اختیار دادگاه «ماده ۳ قانون مسئولیت مدنی» حکم به دادن مثل، مطابق قانون یاد شده امکان پذیر است. مواد ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۲۲ تا ۳۳۱ قانون مدنی و ماده ۳ قانون مسئولیت مدنی نیز ناظر به پرداخت قیمت هستند. هرچند برگرفته از فقه امامیه، در قانون مجازات اسلامی گونه های دیه در جبران آسیب های جسمی پیش بینی شده است، اما رویه قضایی به پرداخت پول حکم می دهد. اما اگر تهیه و تسلیم مثل، هزینه های نامتعارف در پی داشته باشد، یا موجب مشقت عامل زیان گردد، دادگاه نمی تواند وی را ملزم به تسلیم مثل نماید؛ چراکه هدف اساسی در مسئولیت مدنی جبران خسارت زیان دیده است، نه مجازات عامل زیان و لذا چنانچه خسارت به نحوی قابل جبران باشد، نباید عامل زیان را متحمل ضرر اضافی دانست؛ وانگهی با توجه به حکومت قاعده عسرو حرج بر دیگر احکام و طبق قاعده لاضرر، این الزام نفی می شود. همچنین باید یادآور شد که قاضی بر اساس ماده ۳ قانون مسئولیت مدنی در تعیین مناسب ترین شیوه، مختار است (یزدانیان، ۱۳۹۹: ۱۶۸).

نتیجه گیری و پیشنهادات

یکی از مهمترین مشکلاتی که امروزه جوامع را گریبانگیر تغییرات جدید در حوزه حقوقی نموده است، نیاز مداوم به تغییرات و به روزرسانی حقوقی و لذا ظهور قوانین جدید مسئولیت مدنی و یک نمونه از بحث انگیزترین انواع آن یعنی مسئولیت های بدون قرارداد که از آن تحت عنوان کلی الزامات خارج از قرارداد یا ضمان قهری یاد می شود، است. در اصطلاح حقوقی الزامات، به مسئولیت ها و تکالیفی اطلاق می گردد که بر عهده اشخاص گذاشته می شود. طبیعی است که در شرایطی که شخص، تحت اراده خود به انعقاد قرارداد اقدام کند، مسئول اعمال خود و شخص مقابل است و نتیجه این عمل، ارادی و اثر آن نیز تکالیف و مسئولیت های مدنی قراردادی را ایجاد می کند، اما گاهی بدون اینکه قراردادی بین اشخاص وجود داشته باشد، یک شخص، در مقابل

شخص دیگر مسئولیت پیدا می‌کند و ملزم می‌شود که خساراتی را که به او وارد کرده است را جبران نماید. پیچیدگی موضوع، از همینجا ناشی می‌شود که قراردادهای معمولاً در هماهنگی با اراده و خواسته‌ها و در تعامل هریک از طرفینی که به دنبال منافع خود بوده‌اند به وجود می‌آید، اما گاهی انسان وارد روابطی می‌گردد که نتیجه اراده او نیست، و با مسئولیت‌ها و الزاماتی خارج از قرارداد و ناخواسته، مواجه می‌گردد. جبران خسارت در مسئولیت مدنی که همانا شیوه‌های اجرای تعهد فاعل زیان می‌باشند، بر مبنای اهداف مسئولیت مدنی تعیین می‌گردند. اهداف موردنظر عبارت‌اند از جبران کامل خسارت، جلب رضایت زیان‌دیده و اعاده وضع پیشین وی. از آنجا که اصالت این اهداف در نظام‌های حقوقی متفاوت است، شیوه‌های تأمین آنها نیز یکسان نیست. این راه‌ها به طور کلی عبارتند از: جبران عینی یا اعاده وضع پیشین که در اشکال مختلف جبران عینی مادی (رد عین مال، خلع ید از ملک موضوع تصرف عدوانی، بازسازی، ازبین بردن منبع زیان، و درج عذرخواهی و تکذیب در نشریات عمومی یا جمع‌آوری نسخه‌های کتاب، فیلم، سی‌دی و ... موهن و یا تقلبی و انتشار حکم محکومیت در ضررهای معنوی) و جبران عینی حقوقی، (ابطال سند مجعول، اعاده وضعیت کاری کارگر تعلیقی از کار، و اعاده به خدمت مستخدمی که غیرقانونی تعلیق یا اخراج شده است) نمود می‌یابد و جبران معادلی که خود بر دو نوع است؛ جبران غیرنقدی خسارت (دادن بدل حیلولة ومثل) و جبران نقدی (پرداخت پول) دو شیوه اصلی جبران خسارت (عینی و معادلی) اصولاً در عرض هم نیستند تا هریک از عامل زیان یا زیان‌دیده بتواند به میل خود یکی را اختیار کند. اما ترتیب تقدم و تأخر میان آنها به نظم عمومی ارتباط ندارد و طرفین می‌توانند برخلاف آن تراضی کنند یا دادگاه شیوه مناسب را برگزیند. ماده ۳ قانون مسئولیت مدنی ایران) اگرچه اصول کلی روش‌های یادشده در نظام‌های مختلف، کم و بیش یکسان است، اما کیفیت استفاده از آنها و ترجیحاتی که به هریک داده می‌شود، متفاوت است. برای اصلاح وضع موجود و همگام‌سازی آن با تحول نظام‌های مختلف حقوقی در

مواجهه با مسئله طریق جبرانی نقض تعهد، پیشنهاد می شود، قانون گذار ایران با بهره برداری از دستاوردهای حقوق تطبیقی در حوزه ی حقوق قراردادی، نظامی جامع در مورد خسارت نقض تعهدات قراردادی ایجاد کند. برای رسیدن به این منظور در وهله ی اول باید انواع خسارت قابل جبران در حقوق ایران مشخص گردد و قانونگذار نظر قطعی خود را در خصوص مواردی، از قبیل عدم النفع، خسارت معنوی و ... اعلام نماید. در مرحله ی دوم باید ضوابط و معیار های ارزیابی خسارت ارائه شود. زیرا از یک سو قاضی ایرانی در ارزیابی خسارت نباید از منظر قانونی چنان بی ضابطه و مالک باشد که در حد یک کارشناس تنزل یابد و از سوی دیگر، نباید حدود ارزیابی خسارت نقض قراردادی را چنان صلاح دیدی کرد که پیش بینی نشدنی باشد و در نتیجه نتوان این خطرپذیری ها را حذف کرد، یا با ابزارهایی، از قبیل بیمه پوشش داد.

منابع و مآخذ

- ۱- انصاری، مسعود (۱۳۹۶)، مجموعه دانشنامه حقوق خصوصی، تهران: انتشارات محراب فکر.
- ۲- بادینی، حسن (۱۳۹۴)، فلسفه مسئولیت مدنی، تهران: شرکت سهامی انتشار.
- ۳- پارساپور، محمدباقر (۱۳۹۹)، شیوه های جبران خسارت در مسئولیت مدنی غیرقراردادی، تهران: انتشارات سمت.
- ۴- تبریزی، علی (۱۳۹۴)، اصل جبران کامل زیان، تهران: انتشارات میزان.
- ۵- زنگنه، مسعود (۱۳۹۶)، تعارض قوانین در مبحث الزامات خارج از قرارداد، فصلنامه حقوق خصوصی، دوره ۱۲، شماره ۳.
- ۶- غمامی، مجید (۱۳۹۸)، پیش بینی ضرر در مسئولیت قراردادی و قهری، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- ۷- قاسم زاده، سید مرتضی (۱۳۹۸)، مبانی مسئولیت مدنی، چاپ اول، تهران: نشر دادگستر.
- ۸- قبادی، سحر (۱۳۹۹)، تحلیل جبران ها در مسئولیت مدنی و قراردادی، تهران: انتشارات جاودانه جنگل.
- ۹- کاتوزیان، ناصر (۱۳۹۹)، الزام های خارج از قرارداد «ضمان قهری مسئولین مدنی غصب واستیفاء» تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- ۱۰- شهیدی، مهدی (۱۳۹۹)، آثار قراردادها و تعهدات، چاپ اول، تهران: انتشارات مجمع علمی و فرهنگی مجد.

۱۱- وحدتی شبیری، سیدحسن (۱۳۹۵)، مبانی مسئولیت قراردادی، تهران: انتشارات پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.

۱۲- یزدانیان، علیرضا (۱۳۹۹)، تفاوت بین مسئولیت قراردادی و قهری، تهران: انتشارات میزان.

توجه داشته باشید: جهت چاپ مقالات خود در نشریات علمی و همایش های معتبر با (خانم دکتر جعفری) ۰۹۱۹۶۷۴۸۶۲۵ تماس بگیرید. گواهی نامه پذیرش و چاپ مقاله، کمتر از ۷۲ ساعت صادر می گردد.

پنجمین همایش علمی پژوهشی مطالعات علمی علوم انسانی در جهان اسلام (۱۴۰۱) موسسه قانون یار، مرکز اطلاعات علمی جهاد دانشگاهی-دانشگاه فرهنگیان، آموزش و پرورش و ...

**موسسه علمی و حقوقی قانون یار
برگزار می کند**

**پنجمین همایش علمی-پژوهشی
مطالعات علمی علوم انسانی در جهان اسلام**

ارگان ها و سازمان های حامی معنوی برگزاری همایش (در استان کرمانشاه)
دانشگاه فرهنگیان - سازمان ارشاد اسلامی - آموزش و پرورش - بنیاد شهید، سازمان شهرداری و ...

www.Olomensani.ir **www.Ghanonyar.ir**

محورهای پذیرش مقالات

- تمام گرایش های رشته فقه، حقوق و علوم قضایی ■ علوم تربیتی، تکنولوژی آموزشی و آموزش و پرورش
- روانشناسی، علوم اجتماعی، علوم دینی و مذهبی ■ علوم اقتصادی، بانکی و تمام گرایش های مدیریت

مکان و زمان برگزاری همایش **دبیر علمی و مسئول همایش** **مدیر اجرایی همایش**
 کرمانشاه - ۱۴۰۱/۱۲/۱۱ **دکتر بهنام اسدی** **دکتر شهلا رضایی**

ایمیل رسمی همایش جهت دریافت مقالات پژوهشگران **ارسال مقاله از طریق واتس آپ، اینستاگرام، تلگرام، روبیکا به شماره ۰۹۱۰۰۶۳۶۰۰۲**
 دبیرخانه مرکزی موسسه قانون یار: تهران، میدان انقلاب، خیابان اردیبهشت، موسسه قانون یار ۰۵۲۶ - ۰۲۱۶۶۹۷۹۵۱۹
 ((در صورت طرح سوال درخصوص ارسال مقاله با جذب در هیات علمی همایش با خانم دکتر قبادی تماس بگیرید ۰۹۱۹۶۷۴۸۶۲۵))

 CiteFactor
Academic Scientific Journals
Index (University of California-San Francisco)
  MENDELEY
PBIN.com
Sponsored And Indexed
  جهاد
دانشگاهی
Scientific Information Database
  DRJI
Directory of Research Journals Indexing
ICI WORLD of JOURNALS
  CONF PAPER
Sponsored and indexed by CIVILICA
We Respect the Science